

Ciril Oberstar

Razredi v mestih

»Mesto je zareza, prelom, usoda sveta.« (Braudel 1988: 279)¹

OLIGOPTIKONI MESTA

Mesta, te nepregledne množice ljudi in stavb, poti in reči ter odnosov med njimi, so preprosto prevelika in preveč zapletena, da bi jih bilo mogoče misliti. Bruno Latour je knjigo o *Parizu, nevidnem mestu* posvetil dokazu, da je mesto nemogoče totalizirati. Ne miselno, ne kako drugače. Če kje, potem v mestu ni centralnega gledišča, model panoptikona je nanj nemogoče aplicirati, »v ednini«, dodaja Latour: »Zdaj vemo, vsak panoptikon je oligoptikon: vidi malo, a to kar vidi, vidi dobro.« Mesto, o katerem govori in piše, Pariz, je sodobno mesto *par excellence*, prebodeno s turističnimi pogledi, prestreljeno z nadzornimi kamerami, omreženo z nevidnimi sistemi vodovodnih, električnih in drugih napeljav, premerjeno je po dolgem in počez z različnimi merami in merili, za različne namene. Torej je hkrati mesto, ki se ga nikoli ni nehalo totalizirati, nadzirati, tako s pogledom kot miselno.

Latourjevo in Hermantovo delo je fotografski esej o nevidnem Parizu, ki ga sestavljajo vse tiste javne in zasebne službe, »inženirji, tehnik, javni uslužbenci in trgovinarji«, ki prebivalcem mesta omogočajo življenje v njem. Je reportaža o tisti nevidni zgradbi mesta, ki dopolnjuje in vzdržuje njegov vidni in otipljivi del. Knjiga prinaša denimo poročilo o delovanju javne agencije, ki s pomočjo svojih uradnikov vsak dan marljivo zbira podatke o cenah sadja in zelenjave na pariških tržnicah, da bi te podatke v centrali obdelali, izračunali njihovo povprečje, ter informacije o tem dnevno, točno opoldne, razposlali vsem zainteresiranim. Pa poročilo o dejavnosti in organiziranosti zemljemercev, ki izmerijo vsak kot pariških ulic, da bi z njihovimi podatki kartografi lahko izdelali natančne zemljevide za vse mogoče rabe mestnih načrtovalcev in prebivalcev. Namen te sociološke opere, kakor ji pravita avtorja, je »sprehajati se skozi mesto, v tekstu in podobi, in raziskovati, zakaj ga z bežnim pogledom ni mogoče ujeti« (Latour 1998, 7).

Če je *Pariz, nevidno mesto* neke vrste fotografsko flanerstvo s konca dvajsetega stoletja, ki slika in študira tako vidno kot nevidno tektoniko mesta, stoji na drugem koncu tega stoletja, na njegovem začetku, tekst

¹ Postavlja se vprašanje, kakor je lahko Braudel, potem ko je na začetek razdelka o mestih postavil ta veličasten stavek, sploh lahko nadaljeval pisanje.

Siegfrieda Kracauerja *Uslužbenci*. Tudi v tem tekstu se je avtor lotil raziskave tistega neznanega, a vsenavzočega: »Sto tisoče uslužbencev vsak dan preplavlja berlinske ulice, pa vendar je njihovo življenje bolj neznano od življenja primitivnih plemen, katerih običaje uslužbenci občudujejo v filmih« (Kracauer 2013, 16). Ta dva odlična teksta predstavljata neke vrste oklepaj in zaklepaj vsega, kar se je v dolgem obdobju vmes dogajalo z mestom in z ljudmi v njem, z njihovimi navadami, z urbano kulturo ter z razrednimi boji za mesto in v mestu. Predvsem Kracauerjev tekst *Uslužbenci*, to izjemno in nenavadno sociološko analizo, so si pisci tega tematskega sklopa na prošnjo urednika vzeli za nezavezujoče izhodišče razmisleka o temi. Težko se je namreč ne strinjati z Anjo Naglič, prevajalko *Uslužbenecv*, ki ugotavlja, da slovenski prevod Kracauerja sicer zamuja, a ne bi mogel priti ob bolj primernem času, med »novo svetovno gospodarsko krizo. Ob njem se (znova) zavemo osupljivih vzporednic med takratno in sedanjo družbeno problematiko« (Kracauer 2013, 7)

Teme in podteme, ki se jih je Kracauer lotil ali jih le nakazal v svoji analizi, in pa filmska in literarna ukvarjanja z mestom, katerih sodobnik je bil, so služili piscem tega tematskega zbornika kot abstraktna izhodišča za razmislek o mestu in razredih, ki živijo v njem. Zato sledi namesto uvoda najprej le nekakšen poskus orisa predzgodovine *Uslužbenecv* in mest ter razredov v njih.

KAPITALIZEM V MESTIH

Mesto se mišljenju in pogledu ne pusti totalizirati. In prav tako ne kapitalizmu. Kapitalizem mesta ne more ustvariti kot produkt in tudi prisvojiti si ga ne more kot produkt. Celo zanj je to prevelik podvig. Kapitalizem z lahkoto gradi stroje in tovarne okoli njih, celo komplekse tovarn in celotne industrijske cone in druga območja, toda v izgradnji celih mest mu nujno spodleti. Mesta so preveč kompleksne entitete, da bi jih bilo mogoče zaobjeti in načrtovati z vnaprejšnjo produkcijsko racionalnostjo velikega kapitala ali z racionalnostjo socialističnega planskega gospodarstva. Mesta se izgrajujejo sproti. Razraščajo se v vse smeri, kot je trdil Sorkin za New York, in na nepredvidljive načine. Mesto nikoli ne more biti produkt, bližje je umetniškemu delu, delu v nastajanju, *oeuvre*, kakor je ugotavljal Lefebvre, avtor spisa in koncepta *Pravica do mesta*.

Mesta so seveda obstajala pred kapitalizmom in industrializacijo, pomembna mesta: orientalska mesta, grški sužnjelastniški polisi, antični cesarski Rim, srednjeveška mesta ... Ta trditev je dejansko trivialna, a ne tako zelo, da je Lefebvre ne bi postavil takorekoč na začetek svojih zapisov o mestih in poudaril, da njene implikacije še niso bile izčrpno preučene. Lefebvrovo delo implicira dvoje. Najprej to, da je vez med mestom in kapitalizmom dejansko globja, kakor vez katere koli druge

družbene ureditve in njej ustreznih zgodovinskih mest. In drugič, da je ta vez izrazito problematična.

Mesta, v katerih se je naselil kapitalistični način produkcije, so v osnovi nekapitalistična mesta in so bila, kakor je poudaril Lefebvre, pred industrializacijo že izredno "vplivna entiteta" (Lefebvre 2000, 67), ki ji je vladalo meščanstvo. A izraz meščanstvo ima zaradi svoje povezave z mestom dvoumen status, označuje buržoazni razred nasproti proletariatu, hkrati pa je splošno ime za način bivanja v mestih. Mesta so trdnjava buržoazije in včasih neprostovoljni cilj proletariata, ki zaradi svoje množičnosti zlahka dobi nepredstavljivo moč nad mestom. Obenem so kraj rojstva srednjega razreda in kot taka spodbijajo temeljni zgodovinski postulat Komunističnega manifesta, po katerem se »vsa družba čedalje bolj cepi v dva velika sovražna tabora, v dva velika razreda, ki si direktno stojita nasproti – v buržoazijo in proletariata.« (Marx 2009, 95)

Ne glede na to, kdo prevladuje v mestih, buržoazija, proletariati ali srednji razred, so mesta zastavek v razrednem boju. Tudi v razrednem boju v teoriji in na področju urbanizma. Lefebvrova teza s konca šestdesetih, denimo, je, da do resnično demokratičnega in proletarskega urbanističnega načrtovanja sploh še ni prišlo. Njegov projekt je s tega vidika mogoče opredeliti kot poskus artikulirati misel, teorijo o mestu, ki je ne bo mogoče instrumentalizirati za širjenje hegemonije menjalne vrednosti v načinu rabe parkov, ulic, sosesk in stanovanj. Zaščititi to misel pred zlorabo urbanistov in načrtovalcev mest, ki služijo presežni vrednosti.

BURŽUJ

Meščanstvo nosi s sabo svoj stari pomen, vezan na ograjeno mesto, ki ga še vsebuje evolucijska pojasnitev iz Manifesta: »Iz tlačanov srednjega veka so izšli mestnjani /ljudje, ki živijo zunaj mestnega obzidja in imajo meščanske pravice/ prvih mest, iz tega mestnjanstva so se razvili prvi elementi buržoazije.« (str. 95) Isti tekst je pojem meščanstva izčistil do najslavnejše definicije buržoazije: »Z buržoazijo mislimo razred modernih kapitalistov, ki so lastniki produkcijskih sredstev in izkoriščajo mezdnino delo.« (str. 94) V Manifestu, ki je vendarle šele zgodnja Marxova in Engelsova formulacija problema kalitalistične družbe, mesto in buržoazija kot vladajoči razred sovpadata. Buržoazno gospostvo je gospostvo mesta nad podeželjem. Vladavina buržoazije postane sinonim za niz geografskih odvisnosti, narejenih po vzoru mesta in podeželja: »Buržoazija je deželo podvrгла gospostvu mesta. Ustvarila je velikanska mesta, silno povečala število mestnega prebivalstva v primerjavi z vaškim in tako iztrgala precejšen del prebivalstva idiotizmu vaškega življenja. Kot je spravila vas v odvisnost od mesta, tako je naredila barbarske in polbarbarske dežele odvisne od civiliziranih, kmečka ljudstva od buržoaznih ljudstev,

Vzhod od Zahoda.« (Marx 2009, 100)

V tem pogledu je mesto nedvomno napredna, progresivna entiteta. In če je buržoazija identificirana z mestom, je po drugi strani enaka kapitalu. Med kapitalom in buržoazijo je enačaja: »V isti meri kot se razvija buržoazija, tj. kapital, v isti meri se razvija proletariat.« (Marx 2009, 103) Toda identiteta vendarle ni tako zelo trdna. Kažejo se razpoke, razhajanja, majhna neujemanja in nesoglasja. Buržoazija je svojo zgodovinsko vlogo odigrala nehote, po naključju: "Napredek industrije, katerega nosilec je, nehote in ne da bi se upirala, buržoazija ..." (Marx 2009, 103). Buržoazija je le v službi industrijskega kapitala. Paradoksalno to isto velja tudi za kapitaliste. Po Marxovi uvedbi pojma delovna zmožnost in kasnejšega pojma delovna sila, se vprašanje zastavi znova. Sta kapital in buržoazija isto, sta kapitalist in buržuj ena in ista oseba, le dva vidika iste zgodovinske figure? Ta vprašanja so se zastavljala vedno znova.

V izjemnem uvodu v svoje delo *The Bourgeois*, uvodu, kakršnega lahko napiše le nekdo, ki se primarno ukvarja z literaturo, Moretti poudari, da sta kapitalizem in buržuj, prvi kot ekonomski, drugi kot antropološki koncept, za mnoge toretike, med njimi za Webra, Sombarta, Schumpetra, veljala za »dve plati istega kovanca« (Moretti 2013, 1). Kapitalist in buržuj sta le dve imeni za isti zgodovinski lik, kakor sta danica in večernica le dve imeni za isto nebesno telo (Venero). Osvetljujejo ga iz dveh različnih zornih kotov. A takoj zatem navaja Ellen Meiksins Wood in druge, znova tudi Webra, ki so pred identiteto med obema podarjali razliko med njima. Wood ločnico postavlja na starem razlikovanju med revolucionarnim političnim projektom buržoazije kot srednjega razreda v Franciji in med industrijsko revolucijo v Angliji, na katero sta sicer eksplicitno opozorila že Marx in Engels, ko obravnavata »Anglijo kot tipično deželo, kar zadeva ekonomski razvoj buržoazije, Francijo, kar zadeva njen politični razvoj.« (Marx 2009, 97) Wood dodaja, da politična revolucija v Franciji ni imela veliko opraviti s kapitalizmom, v Angliji pa kapitalizma v življenje ni priklicala buržoazija. In ugotavlja »nobene nujne identifikacije ni med buržujem in kapitalistom« (Moretti 2013, 3). Podobno, a bistveno manj ostro razliko postavlja Weber v svojem delu *Protestanska etika in duh kapitalizma*: "Zahodno meščanstvo in njegove značilnosti so sicer tesno povezane z nastankom kapitalistične organizacije dela, vendar pa niso kratko malo identične z njo" (1988: 15).

Izraz buržuj (bourgeois), meščan se je pojavil zgodaj, nadaljuje Moretti. V enajstem stoletju je označeval tiste prebivalce srednjeveških mest, ki so uživali mestne pravice, ki torej niso bili podvrženi fevdalni jurisdikciji. Od tod izrazita pomembnost "svobode od" za meščansko zgodovino. Moretti našteva mnoge definicije buržuja iz različnih teoretskih pedigrejev, vsem pa je skupna poteza negativne opredelitve. Buržoazija ni niti aristokracija niti kler, ne preživlja se z manualnim delom in je fi-

nančno neodvisna. Ne pripada kmečkemu stanu in ni plemstvo. Iz morda najlepše definicije buržuja, ki jo navaja po Groethuysenu, je mogoče izpostaviti tisto zares distinktivno potezo buržoazije v nasprotju z ostalimi zgodovinskimi razredi: "kralji so se imenovali kralji; duhovniki duhovniki, vitezi vitezi; buržuj pa rad ohranja svoj inkognito" (Moretti 2013, 6–7). Tako je, kakor da bi bil vsak razred (ali stan) do buržoazije identičen s samim seboj, buržoazija kot vladajoči razred pa je zgodovinsko edinstvena po tem, da je razrediščena, da ni enaka sami sebi, da želi ohraniti svoj inkognito (morda je njen inkognito le pečat brezosebnega in indiferentnega kapitala, ki mu služi).

RAZREDNI BOJ ZA MESTO IN NJEGOVA OBLEKA

Negativna opredelitev buržoazije, opredelitev "v razliki do" je meščanstvo vedno delalo občutljivo za meje in robove; za meje svojega razreda in za robove svojega mesta. Sprva so bile to meje in razmejitve do prejšnjega vladajočega razreda, plemstva in aristokracije, in meja mesta s podeželjem, ki je ključna za vzpostavitev identitete mesta. Zato je tudi mesto od vsega začetka primarno definirano s svojim najočitnejšim nasprotjem, s podeželjem. »Vsa mesta obvezno govorijo isto temeljno govorico: nikoli pretrgani dvogovor s podeželjem« (Braudel 1988, 281). Vsako mesto je na tak ali drugačen način podeželju iztrgana entiteta. V mesta se stekajo presežni produkti podeželja. Mesta imajo svoje trge in tržnice – svetišča menjave in menjalne vrednosti. In seveda imajo tudi svoje trgovce in bankirje. Zato razlika v vrednosti ostaja v mestih. Tam se kopiči kot zaklad, v obliki denarja, tudi kot obilje predmetov, a nič manj v obliki spretnosti, vednosti, umetniških del, kakor seznam dopolni Braudel, in – ne pozabimo – koncentracije ljudi, presežka kmečkega prebivalstva. Mesta so bila že od nekdanj domovanje rezervne armade delavcev, kakor je ta pojav z začetka industrializacije, ki kapitalizem spremlja vse odtlej, poimenoval Marx.

Razredno hegemonijo, celo hegemonijo mesta nad podeželjem je mogoče najti v presenetljivih detajlih. Na enega izmed majhnih, a morda najlepših vizualnih, »najbolj vizualnega, kar jih sploh je«, je opozoril John Berger v svoji kratki analizi fotografij Augusta Sanderja, naslovljeni *Obleka in fotograf*. Pred Bergerjevim analitičnim pogledom se je znašla Sanderjeva fotografija treh mladeničev, ki se odpravljajo v mesto na ples. Vsi trije so v praznih oblekah. »Piše se leto 1914. Trije mladeniči pripadajo največ drugi generaciji, ki je sploh nosila obleke na evropskem podeželju. Dvajset, trideset let nazaj takšnih oblek ni bilo, vsaj ne za ceno, ki bi si jo kmetje lahko privoščili.« (Berger 1980, 30). Presenetljivo na tej fotografiji je, ugotavlja Berger, da obleke ne prikrivajo, temveč prej »podčrtajo in poudarijo družbeni razred teh, ki jih nosijo« (1980, 30–31). Če zakrijemo obraze fotografirancev ni nobenega dvoma, da ta telesa ne

»pripadajo srednjemu ali vladajočemu razredu. Morda prej kot kmetom pripadajo delavcem.« (Berger 1980, 30) Presenetljivo je, kako zelo obleka iznakazi telesa, ki jih oblači. Ker ni bila ukrojena za kmečke postave, jih deformira. Drža kmečkih teles v teh oblekah je prisiljena, videti so nerodna in groba, nenaravna. Obleka »spodkoplje telesno digniteto« podeželanov (Berger 1980, 31). Prav zato, trdi Berger, je lep primer tega, čemur je »Gramsci rekel razredna hegemonija«:

»Obleka, kot jo poznamo danes, se je razvila v Evropi, v zadnji tretjini devetnajstega stoletja kot profesionalno oblačilo vladajočega razreda. Skoraj tako anonimna kot uniforma, je bila prvo oblačilo, ki je idealiziralo povsem sedentarno moč. Moč administratorja in konferenčne mize. Obleka je bila po svojem bistvu ukrojena za geste pri govoru in abstraktnem računanju.« (Berger 1980, 34) Po tem se buržoazna oblačila, mestna obleka, skoraj bi lahko rekli uslužbenska in uradniška uniforma bistveno razlikujejo od oblačil prejšnjega vladajočega razreda, ki so bila narejena za druge vrste gibanja in kretenj. Ukrojena so bila »za ježo, lov, ples, dueliranje«. Meščanska obleka je, nasprotno, narejena proti gibanjem in kretanjem, gestusu bi rekel Brecht, industrijskega delavca in kmeta.

Obleka seveda ni zadržala delavcev, da ne bi osvajali mest in si jih skušali pridobiti zase, sprva kot podeželani, kot kmečki proletariat, pozneje kot razlaščenci, živeči v težkih bivanjskih razmerah delavskih četrti. Morda najbolj slavna epizoda razrednega boja v zgodovini, ki se je odvijal v mestu, hkrati pa je bilo mesto tudi njegov glavni zastavek, je bila Pariška komuna. Engels je bil prvi, ki je opozoril, da je predzgodovino Pariške komune treba poimenovati z imenom Haussmann (Engels 1977, 418). Sloviti bonapartistični arhitekt in mestni načrtovalec, ki je od leta 1853 z izgradnjo širokih, ravnih in dolgih avenij »presekal delavske mestne okraje« (Engels 1977, 418), živahne, čeprav malce nemarne, zato da bi lahko med drugim otežil barikadni boj in da bi bilo mogoče topništvo lažje in hitreje spraviti do žarišč upora (v spominu buržoazije je bil še živ strah pred upori iz leta 1848, »ko so delavci ogrozili na novo izgrajeni mestni režim parvenijev«, kakor razlaga Lefebvre). Engelsona analitična briljanca leži predvsem v tem, da je diagnosticiral sizifovstvo tega postopka, ki začasno sicer povzroči, da »izginejo najbolj spotakljive ulice in uličice, toda – le-te takoj zrastejo zopet kje drugje, pogosto v neposredni bližini.« (Engels 1977, 419)

Potreben je bil Lefebvre, pri katerem je dozorela ugotovitev, da metoda Haussmann tudi v daljšem časovnem obdobju ni uspela in da je natančno njen neuspeh sodeloval pri najslavnejšem uporu mesta: »Pomemben vidik Pariške komune (1871) je bila silovitost, s katero se je na obrobje izrinjeno delavstvo vrnilo v središče mesta, njihova ponovna prisvojitve mesta ..., s katero so si povrnili *ouvre*, ki so jim ga nasilno vzeli« (Lefebvre 2000, 76).

RAZREDNE STRATEGIJE IN ROB MESTA

Devetnajsto stoletje nasploh in Pariška komuna posebej označujeta obdobje zgrešenega srečanja podeželja in mesta, obdobje, ko »bi se demokracija kmečkega porekla, ki je gnala revolucionarje, lahko preobrazila v urbano demokracijo« (Lefebvre 2000, 77) Pospešena urbanizacija, ki je sledila in je značilna za prelom devetnajstega v dvajseto stoletje, pa je tako kot vsaka urbanizacija izrazito »razredni pojav« (Harvey 2008: 24). To hkrati pomeni, da njen potek določajo in usmerjajo bolj ali manj očitne razredne strategije in taktike. »Tipična razredna strategija«, pravi Lefebvre, še ne pomeni, da je bila »načrtovana kot niz konkretnih akcij, usmerjenih k določenemu cilju. Razredni značaj je mnogo globji« (Lefebvre 2000, 76) od tega, določa ga kompleks dejavnikov, od katerih so mnogi tudi težko nadzorljivi, ali pa sploh ne. Strategije, četudi želenemu razrednemu cilju ne sledijo zavestno, lahko do njega kljub temu pripeljejo. Takšna strategija je bila denimo, ocenjuje Lefebvre, strategija pomembnejšev v drugi polovici 19. stoletja, vplivnih meščanov, »bogatih in politično močnih ali oboje, včasih ideologov katoliške provenience« (Lefebvre 2000, 76), ki so se začeli ukvarjati s tegobami delavskega življenja. »Nekateri izmed njih, ljudje dobre volje, so bili filantropi, humanisti« in »niso predlagali demoralizacije delavskega razreda, ampak so nasprotno, hoteli dvigniti njegovo moralo«. Delavcem in njihovim družinam so hoteli »ponuditi boljše življenje, kakor le delovni vsakdan« (Lefebvre 2000, 77), zato so jim ponudili lastniška stanovanja. Ob tem so seveda angažirali tudi svoje bogastvo za nakupe in preprodajo nepremičnin v mestu in okoli njega. A ključno je, da so poskušali delavce vpeti v »drugačno hierarhijo od tiste, ki vlada v podjetju«, na delovnem mestu v tovarni ali v pisarni, »v hierarhijo lastnine in lastnikov nepremičnin, hiš in sosesk.« Ponudili so jim »drugačno funkcijo, drugačen status in druge vloge, različne od vlog plačanih proizvajalcev / ... / Tako je bila zasnovana vloga lastniških stanovanj.« (Lefebvre 2000, 77).

Mesto uslužbencev, ki ga portretira Kracauer, je lahko nastalo šele na pogorišču starih razrednih bojev 19. stoletja in ob bolj ali manj uspešnem uresničevanju razrednih strategij vladajočega razreda. Nedvomno pa že za njegov čas velja, kar David Harvey ugotavlja za svojega, da so »razlikovanja, ki so v preteklosti še imela smisel – med urbanim in ruralnim, mestom in podeželjem – v zadnjem času postala diskutabilna. Veriga oskrbe v in iz mest omogoča kontinuirano gibanje in v njej ni prekinitev« (Harvey 2012, 139).

Meja sodobnega vele mesta z začetka 20. stoletja tako v prvi vrsti ni več podeželje, kakor je še veljalo v sociologiji s konca 19. stoletja, ampak, kot so dobro vedeli že pisci detektivskih romanov, meščanski interjer.²

² Interjer meščanskih stanovanj ima v kriminalkah in detektivski literaturi posebno mesto. Odkar je nanj opozoril Walter Benjamin v eni izmed svojih kratkihotic, se te zveze literarna teorija ne more več znebiti. Najbolj očitno je izražena pri Georgu Seesslenu, ki ugotavlja, da »detektivska zgodba še

Meja mesta je skrbno varovana zasebnost meščanskega stanovanja, a tudi zasebnost pisarne in tovarne. Je notranja samemu mestu. Tu se neha mesto in se pričinja svet meščanske zasebnosti, umazanih družinskih (Freud) in produkcijskih (Marx) skrivnosti. Mesto se v pravem pomenu začne šele onstran zidov stanovanj, pisarn in tovarn. Marx, denimo, to mejo javnega in hrupnega mesta z zasebnostjo proizvodnega obrata zelo jasno zariše: »To hrupno, na površini bivajočo in vsem očem dostopno sfero torej zapustimo skupaj s posestnikom denarja in posestnikom delovne sile ter jima sledimo na skrito mesto produkcije, kjer lahko na pragu preberemo: No admittance except on business.« (Marx 2012, 134)

Zasebnost sicer ni specifično zahodni izum, jo je pa na zahodu mogoče časovno relativno natančno umestiti. Braudel tako pravi, da »razkošje 17. stoletja /... / ne pozna / ... / zasebnosti. Kadar je hotel Ludvik XIV. v Versaillesu obiskati gospo de Montespan, je moral obvezno skozi sobo prejšnje izvoljenke, gospodične de La Valliere.« (Braudel 1988, 60-61) A ne gre le za urejenost kraljevskih soban in prostorov, ki se je vedno razlikovala od navadnih, meščanskih ureditev bivališč. »Tudi v neki pariški meščanski hiši 17. stoletja so v prvem, odličnem nadstropju, pridržanem za hišne gospodarje, vsi prostori, sobe, predsobe, sprejemnice, hodniki, spalnice, ki jih včasih težko ločimo, povezani v vrsti. Vsak mora skozi, s služabniki po vsakdanjih poteh vred, če hoče na stopnišče.« (1988, 62). Tako so, poudarja Braudel, meščanski interjerji, kakor so prikazani na flamskih slikarijah, združevali družabne in zasebne prostore. V velikih sobah, namenjenih druženju, z jedilno mizo in na primer klavecinom, je praviloma bilo mogoče najti še posteljo z zastorom. »V tem pogledu je 18. stoletje novatorsko« (Braudel 1988, 62), izumilo je prostore

---

posebej rada polaga trupla v dnevne sobe v vilah tistih mestnih okolišev, ki jim Eric J Hobsbawm z gospodarskega vidika pravi 'zeleni pas borznih prekupčevalcev'» (1982: 103). Seesslen rigorozno in nepopustljivo razbira razredne elemente v konstantah detektivske literature, pri čemer mu kot glavna operativna ločnica služi prav meja med ulico in notranjščino meščanskega stanovanja. Junaku detektivskega romana pripiše funkcijo ponovne uveljavitve demokratičnega reda, tako da mu pusti brskati po sicer nedostopnih stanovanjih, po predalnikih in omarah, škiliti pod posteljo in v skrivne sefe: »Detektiv, ki v meščanski dnevni sobi opravlja preiskavo, nekako znova uveljavi usahli demokratični red, s tem da spet omogoči nadzor nad predmeti.« (1982, 105) Detektivova preiskava na neki način vedno znova uveljavi demarkacijsko linijo med legalno eksploatacijo celotnega razreda in navadno krajo posameznega člana vladajočega razreda. Mestni srednji razred pa se z detektivskimi sledmi, *clues*, lahko zopet posveča banalnosti svojega vsakdana. še tako trivialna reč lahko postane *clue*, ugotavlja Seesslen. S posvetitvijo detektivskih sledi se meščanstvo odkupi za svoje trpljenje v vsakodnevni uslužbenskih rutinah: »Detektivski roman je ne glede na obleko precej manj intelektualni užitek, kakor pa užitek za intelektualce, to se pravi, užitek za meščane, ki delajo na tretjerazrednem področju ter opravljajo drobna politična, gospodarska in kulturna dela v sistemu meščanskega gospodarstva, pa kljub temu nikoli zares ne sodijo v *society*. Ta literarna zvrst je hkrati maščevanje malomeščanstva in njegova potrditev» (1982, 107) Detektivska literatura 20. stoletja je tako rekoč uvod v novi urbani srednji razred. Zato ne preseneča, da je Poe, ki je, po Benjaminu sodeč, prvi resno pisal o sodobnih urbani množicah, tudi izumitelj detektivskega žanra.

»družinske zaupnosti«, intimnosti in na novo odkrilo seksualnost, a tudi sebstvo ter samozavedanje, veliki gesli filozofije 18. in 19. stoletja.³

Paradoks je seveda v tem, da si zasebnost stanovanj in zasebnost tovarn delijo tako buržuji kot proletarci, prvi v večjih, drugi v manjših stanovanjih, in sicer ne le v lastniških, ampak prav tako v najemniških. Z veliko urbanizacijo zahodnih družb v začetku dvajsetega stoletja (tako v ZDA kot v Evropi) so se razredne pozicije do mesta kot entitete bistveno spremenile. David Harvey zato pravi, da je potrebno na novo premisliti in »v temelju preoblikovati razumevanje razredov« (2012, 139). Postavitev roba mesta v njegovo notranjost, ki sega do praga tovarne in zasebnega stanovanja, je zahtevala tudi nov premislek mesta. Benjamin in Kracauer sta bila velika teoretika tega odkritja in sta vsak na svoj način preučila učinke te premestitve, ki so aktualni še danes. V zasebnosti tovarne in v zasebnosti stanovanja se mesto spodvije samo vase, Freudova teorija seksualnosti (ali interpretacije sanj) je hkrati družbena teorija, in Marxova teorija kapitalistične eksploatacije delovne sile za zaprtimi vrati tovarn in pisarn je teorija siceršnjega vsakdana in posameznikove intime. Tako Kracauer kot Benjamin sta poskušala pokazati, da se področje, na katerem se ti dve gonilni sili moderne družbe povezujeta, prepletata in dialektizirata, imenuje mesto in da je urbano okolje pravo prizorišče dinamike in dialektike tako marksovskega kot freudovskega odkritja.

S pomočjo urbanizma sta poskušala analizirati, na kakšen način in s čim sta obe zasebnosti, družinska in tovarniška (pisarniška), družbeno povezani. Benjamin v *Pasažah* piše: »Za zasebnika življenjski prostor in delovno mesto prvič postaneta nasprotji. Prvi se konstituira z interjerjem. Pisarna je njegov komplement. Zasebnik, ki v pisarni upošteva realnost, zahteva od interjerja, da ga ohranja v iluzijah. Ta nujnost toliko bolj pritiška, ker svojega poslovnega premišljanja ne namerava podaljševati z družbenim. V podobi svojega zasebnega okolja potlači oboje.« (Benjamin 1991, 52)

Benjamin tu v treh zgoščenih stavkih predstavi serijo opozicij. Najprej poudari, da se bivanjski prostor loči in postavi v nasprotje do delovnega mesta. Tu gre za zgodovinski moment. Pred tem so namreč lastniki in delavci (vajenci in mojster, denimo) živeli pod isto streho, torej so v isti hiši tako živeli kot delali. Še vedno znotraj istega razmerja zoperstavlja še pisarno in interjer (predvidoma) stanovanja, pri čemer prvemu, delovnemu prostoru, vlada, rečeno s Freudom, načelo realnosti, drugemu, stanovanju, pa načelo ugodja. Interjer, notranja oprema meščanskih stanovanj služi namreč zadovoljevanju lastnikovih fantazij (o interjerju Benjamin podrobno govori na drugih mestih). Naslednjo opozicijo tvori-

³ Nenazadnje tudi samozavedanje, tako kot ženske Virginie Woolf, potrebuje lastno sobo, lastne prostore zasebnosti, da bi se lahko izrazilo.

ta poslovno razmišljanje na eni in družbeno na drugi strani. Potem pa Benjamin doslej opozicijsko, dualno razmerje formulira kot tridelno: interjer stanovanja se vzpostavi kot tretji moment zadnje opozicije, v katerem sta potlačena oba njena pola, tako poslovno kot družbeno mišljenje. Hkrati pa interjer ohrani funkcijo utelesitve meščanskih fantazem (pri čemer Benjamin analizira zlasti eksotično pohištvo, tapiserije, manjše in večje predmete, šatuljice, ki te predmete ovijajo in jih skrivajo ...).

Za Benjaminovo analizo urbanega sta značilna potlačitev in nezavedno. Tako kot je v filmu odkril optično nezavedno (temu odkritju je bil posvečen spis *Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati*), je poskušal v arhitekturi mesta odkriti urbano nezavedno, ki se izmika kapitalistični racionalnosti (temu odkritju so bile posvečene *Pasaže*).

Kracauerjev opis relacije med stanovanjem in delovnim mestom je bistveno bolj grob, a nič manj dialektičen. Hkrati je šokanten v svoji neposrednosti, najverjetneje zaradi tega, ker je vzet iz propagandne brošure veleblagovnice in spada med klasične konfekcijske ideološke prijeme: »Omeniti velja še vpliv, ki ga imata zasnova in notranja oprema veleblagovnice. Veliko uslužbencev prihaja iz čisto preprostih razmer. Morda so prostori v njihovem stanovanju tesni in brez svetlobe .... V veleblagovnici pa se uslužbenec večinoma zadržuje v prijaznih, s svetlobo preplavljenih prostorih.« (Kracauer 2013, 99). To naj bi uslužbenec kulturno in moralno privzdignilo, nedvomno v bližino višjih slojev, ki jim ne pripadajo, a jim strežejo. Poplava svetlobe, dodaja Kracauer, »osebje zadosti uroči, da zmore preboleti svoje tesno stanovanje brez svetlobe« (2013, 100). Brecht je iz ozkosti delavskega stanovanja izpeljal povsem nasprotno sklepe: »Delavci niso ozki, ne marajo ozkosti. Njihova stanovanja so ozka.« (Brecht 2013, 104)

Hkrati je v Kracauerjevih socioloških bravurah mogoče najti povsem mimobežne opise prehodov iz enega polja v drugega, premestitve glasbe, na primer, iz meščanskega interjerja srednjega razreda v šolo strojepisja za prihodnje rodove uslužbenk: »Ko je srednjemu razredu še šlo bolje, so se nekatera dekleta, ki zdaj luknjajo, doma s prsti sprehajala po klavirskih tipkah in igrala etude« (2013, 36) in nadaljuje: »Čisto pa glasba kljub vsemu ni izginila iz tega procesa, /... / Zviti učitelj navije gramofon, učenke pa morajo tipkati po njegovi glasbi. / ... / Postopoma se hitrost, s katero se vrti plošča, povečuje, in dekleta, ne da bi to zares opazila, tolčejo vse hitreje. V letih urjenja postanejo hitropiske – glasba je poskrbela za poceni čudež«. (2013, 37) Glasba, evakuirana iz meščanske dnevne sobe v učni obrat, kjer je njena estetska plat zreducirana na ritem, ta pa ponižan v funkcijo pospeševalca hitrega tipkanja. Glasba, ki je bila nekdanj v estetski užitek, služi tu le še kot tehnični pripomoček za pospeševanje hitrosti gibanja prstov. Ta poceni trik, v katerem je glasba žrtvovana za napredovanje v mehanizaciji uslužbenskega dela, ni nedolžen, ko gre

za »razduhovljanje« in otopelost »uslužbenskih množic« (2013: 50) Te se zato zatečejo k razvedrilu, kakor tisto deklet, ki jo prijatelji kličejo »Čriček in dela v registraturi neke tovarne« in za katero je značilno, »da – v plesni dvorani ali predmestni kavarni – ne more poslušati nobene popevke, ne da bi takoj zacirikala besedilo. Toda ni ona ta, ki pozna vsako popevko, temveč popevke poznajo njo, jo ujamejo in nežno pobijejo.«⁴ (2013, 74).

MESTNE MNOŽICE

Kracauer, Benjamin, Brecht in mnogi drugi njihove generacije bodo rekli, da v mestih živijo množice. V množicah so znova odkrili tisti inkognito meščanstva, in ga povsem na novo povezali z logistiko mesta in z logiko kapitala. Paradoksalno je njegovo novo podobo najbolje formuliral Simmel v analizi »psihološke distanciranosti meščanov velemest« v svojem članku o kulturi velemesta iz leta 1905. Opazil je, da se ljudje v velemestih drug do drugega kljub veliki bližini obnašajo skrajno indiferentno. Kljub veliki fizični bližini se ne pogovarjajo in drug drugega ne vidijo. Gledajo se, ne da bi se zares videli. Meščanstvo je v množici zopet uveljavilo svoj inkognito. Ljudje se drug do drugega obnašajo podobno, kakor se obnašajo do blaga v suspenzu uporabne vrednosti, do blaga ki svojo uporabno vrednost sicer razstavlja, njeno realizacijo pa prestavi na čas, ko bo poravnana njegova cena.

Množice so ustvarila šele mesta, mesta in množična potrošnja,⁵ zvesta predhodnika množične kulture v kino dvoranah, na jazz koncertih in na boksarskih tekmah. Množice in množična umetnost sta še dve veliki Kracauerjevi in Benjaminovi temi: »Veliko večje množice udeležencev so porodile nov način človekove udeležbe v umetnosti«. Raztresena množica je izvorno urbana množica, trdi Benjamin, ki »vnaša v umetniško delo samo sebe. Najočitnejši tak primer so stavbe. Arhitektura je bila od nekdaj prototip umetniškega dela, katerega recepcija je potekala nezbrano in kolektivno.« (Benjamin 1998, 173). Ta raztresena pozornost po Benjaminu lahko emancipacira množice. V njej vidi možnost za emancipatoren razvoj množične kulture.

Medtem je Kracauer na pragu svetovne gospodarske krize bistveno bolj previden in skeptičen, v novodobni raztresenosti in razvedrilu množic (v plesnih lokalih denimo) pa diagnosticira razpustitev miselne in politične integritete delavcev: »V istem trenutku, ko se racionalizirajo podjetja, ti lokali racionalizirajo zabavo armad uslužbencev. Na vprašanje, zakaj množico oskrbujejo kot množico, mi je eden od uslužbencev

⁴ »Besedna igra z izrazoma Schlager ('popevka') in erschlagen ('ubiti', 'pobiti')«, kakor pravi opomba prevajalke (Kracauer 2013, 74).

⁵ Te seveda ni brez množične produkcije.

trpko odgovoril: 'Ker imajo ljudje vse preveč osiromašeno življenje, da bi zmogli sami s sabo še kaj početi.'« (2013, 102)

NAMESTO SKLEPA IN UVODA

Mesto po sebi, kot realno obstoječa entiteta, je seveda vedno le konkretno mesto. Benjaminov Pariz, Kracauerjev Berlin, Maribor in Ljubljana dvajsetih let prejšnjega stoletja, slovenska mesta v času zadnjih parlamentarnih volitev. Mesto kot zgodovinski pojav pa je v resnici le rekonstrukcija, ki jo sooblikujejo ideološke, teoretske, literarne, filmske, statistične, antropološke, urbanistične in druge prisvojitve. Ta tematska številka skuša pokazati, kako so si mesto prisvajale različne umetnostne zvrsti, kako so o njem razmišljali teoretiki, arhitekti in urbanisti in, po drugi strani, kako so si ga prisvajali razredi, kako so si ga preoblikovali in urejali in kako to počnejo še danes.

Prispevki se torej ukvarjajo s tem, kako so o njem pisali literati z začetka stoletja, ki so bili hkrati flanerji, mestni pohajkovalci; kako so ga snemali filmarji, ki so za spopad kamere in montaže z mestom izumili svojevrsten žanr – simfonije velemesta; kako so ga skozi dolgo dvajseto stoletje portretirali in risali stripovski avtorji; kako so problem mesta poskušali formulirati teoretiki, kakršna sta bila Kracauer in Benjamin in kako arhitekti ter urbanisti, ki so se ukvarjali z reševanjem stanovanjskih kriz velikih mest, v katerih je ponudba dela daleč presejala ponudbo stanovanj; kako se je razvijala predmestna in mestna kultura proletariata; katerim samoutvaram se prepušča današnji srednji razred; in, nazadnje, kako je videti geografija današnje Slovenije s stališča kreativnega razreda, za katerega se zdi, da je povsem ustrezní sodobni nadomestek Kracauerjevih uslužbencev.

LITERATURA

- Benjamin, Walter: *Izbrani spisi*. Ljubljana : SH Zavod za založniško dejavnost, 1998.
- Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften, Zv. 5*, Frankfurt na Majni: Suhrkamp Verlag, 1991.
- Berger, John: *About Looking*. New York: Pantheon books, 1980.
- Braudel , Fernand: *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje. Strukture vsakdanjega življenja : mogoče in nemogoče*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1988.
- Brecht, Bertolt: "Proti Lukacsu", v *Estetika in politika*, Adorno et al. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Engels, Friedrich: *O stanovanjskem vprašanju*, MEID, 4. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1977.
- Harvey, David: *Rebel Cities*. London: Verso, 2012.
- Harvey, David: "The Right to the City", v *New Left Review* 53, September-October 2008. London: Verso, 2008.
- Kracauer, Sigfried: *Uslužbenci: poročilo iz najnovejše Nemčije*. Ljubljana: Založba /*cf., 2013.
- Latour, Bruno: *Paris ville invisible*. Paris: Institut Synthelabo pour le progres de la connaissance, 1998.
- Lefebvre, Henri: *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publisheers, 2000.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich: *Komunistični manifest*. Ljubljana: Sanje, 2009.
- Marx, Karl: *Kapital. Zv. 1*. Ljubljana : Sophia, zavod za založniško dejavnost, 2012.
- Moretti, Franco: *The Bourgeois*, London: Verso, 2013.
- Seeslen, Georg: "Konstante detektivske literature", v *Memento umori*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Weber, Max: *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Ljubljana: ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.